

دانشگاه گوارزی و منابع طبیعی

نشریه کارآفرینی در کشاورزی

جلد پنجم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۷

<http://jead.gau.ac.ir>

DOI: -----

تحلیل وضعیت خوشه‌های کسب و کار کشاورزی و توسعه آن‌ها در ایران

* حسین حیدری^۱، عبدالحمید پاپزن^۲ و علیرضا دربان آستانه^۳

^۱ دانشجوی دکتری توسعه کشاورزی، پردیس کشاورزی و منابع طبیعی، دانشگاه رازی، کرمانشاه،

^۲ دانشیار گروه ترویج و آموزش کشاورزی، پردیس کشاورزی و منابع طبیعی، دانشگاه رازی، کرمانشاه،

^۳ استادیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه تهران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۳/۲۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۶/۲۳

چکیده

خوشه کشاورزی به تراکم تولیدکنندگان و کسب و کارهای کشاورزی در یک زمینه فعالیتی گفته می‌شود که دارای مزیت و چالش‌های مشترک هستند و در منطقه جغرافیایی مشخصی مشغول فعالیت می‌باشند. توسعه خوشه‌های کشاورزی به عنوان یک رویکرد کلیدی برای کمک به پیشبرد بخش کشاورزی در بسیاری از کشورها محسوب می‌شوند. این مقاله تحلیلی، به دنبال پاسخ به سؤالات زیر است: وضعیت خوشه‌های کسب و کار در ایران چگونه است؟ خوشه‌های کسب و کار کشاورزی در ایران چه جایگاهی دارند؟ شناسایی و توسعه خوشه‌های کسب و کار کشاورزی در ایران به چه صورت می‌باشد؟ ترویج و توسعه چنین خوشه‌هایی دارای مزایای زیادی است که از جمله آنها می‌توان به؛ افزایش بهره‌وری، سهولت دسترسی به منابع عمومی و اطلاعات، رشد سریع‌تر نوآوری، شکل‌گیری کسب و کارهای جدید، جذب سرمایه‌گذاران، کاهش هزینه‌ها، مدیریت بهتر مزرعه، دسترسی به بازار و بهبود بازاریابی، دادن برند تجاری به محصول تولیدی و افزایش درآمد ذینفعان خوشه اشاره کرد. بررسی‌ها نشان داد که به رغم آنکه فعالیت بنگاه‌ها و کسب و کارهای کشاورزی در قالب خوشه، از سابقه طولانی در کشورهای توسعه یافته برخوردار است، اما در ایران، علی‌رغم تأکید در برنامه‌های مختلف توسعه‌ای، این مبحث عملیاتی نشده است. خوشه‌ها اساساً الگوی توسعه‌ای درون‌زا هستند که با شرایط و ساختارهای اجتماعی و اقتصادی منطقه‌ای مبتنی هستند، الگوی توسعه هر خوشه‌ای خاص همان خوشه و منطقه می‌باشد و نمی‌توان یک الگو را برای کل خوشه‌ها پیشنهاد کرد.

واژه‌های کلیدی: توسعه خوشه، خوشه کشاورزی، توسعه کشاورزی

*مسئول مکاتبه: Hosseynhaidary65@yahoo.com

مقدمه

رویکرد تنوع بخشی منابع معیشت و درآمدهای روستاییان از رهگذر توجه به صنایع تبدیلی کوچک و کارگاهی در مناطق روستایی، از جمله استراتژی‌های معیشتی^۱ است که بسیاری از صاحب نظران بر تأثیر آن بر ایجاد اشتغال، تأمین معیشت پایدار و پایدرای مناطق روستایی، اتفاق نظر دارند (سجاسی قیداری و همکاران، ۱۳۹۲؛ دربان آستانه، ۱۳۸۳). این مهم در برنامه‌های دوم و سوم توسعه و بند ۴۳ سیاست‌های کلی برنامه چهارم توسعه و ماده ۱۴۴ برنامه پنجم مورد تأکید قرار گرفته است (آقاسی زاده و همکاران، ۱۳۸۵). در واقع هسته اصلی فرایند حرکت جوامع روستایی، حرکت به سوی یک اقتصاد رقابتی، ایجاد بخش خصوصی، توسعه کارآفرینی و ایجاد کسب و کارهای کوچک و متوسط می‌باشد. در این میان، کشاورزی از بخش‌های پایه و اساسی اقتصاد روستا و کشور و زمینه‌ساز رشد و توسعه‌ی آن است. رشد و توسعه بخش کشاورزی زمینه‌های لازم برای رشد و توسعه دیگر بخش‌ها را فراهم می‌سازد و بدون آن عوامل و نهاده‌های لازم برای فعالیت سایر بخش‌های اقتصادی فراهم نمی‌شود. توجه به بخش کشاورزی از طریق گسترش کسب و کارهای کوچک و متوسط می‌تواند تأثیرات فراوانی در بهبود وضعیت کشاورزی و به تبع آن حل مشکلات و مسایل پیش روی روستاییان را موجب شود. نیاز به سرمایه اندک، بازدهی بالا و انعطاف‌پذیری کسب و کارهای کوچک و متوسط، توجیه اقتصادی این صنایع را بیش از پیش نمایان می‌کند (ملاشاهی و همکاران، ۱۳۹۴).

بر این اساس، کسب و کارهای کوچک فراوری محصولات کشاورزی در مناطق روستایی تسهیل کننده اشتغال پایدار و افزایش رفاه خانوارهای فقیر روستایی می‌باشد و راهبردی است که مورد تأکید نظریه پردازان توسعه روستایی و کشاورزی واقع شده (مطیعی لنگرودی، ۱۳۸۸). از طرفی یکی از راهکارهای اساسی برای ساماندهی به کسب و کارهای کوچک و متوسط و افزایش توان رقابت آن‌ها با کسب و کارهای بزرگ شهری، همکاری‌های بین بنگاهی آن‌ها، تجمیع این بنگاه‌ها و سازماندهی آنها در قالب خوشه‌ها است.

با تجمیع این کسب و کارها امکان استفاده از تجربیات و امکانات یکدیگر، ایجاد امکانات مشترک و انجام دادن امور به صورت اشتراکی به وجود می‌آید، بنابراین خوشه‌ها، در حوزه‌های مختلف بر عملکرد کسب و کارها تأثیر می‌گذارند و موجب ایجاد مزیت‌های یک بنگاه بزرگ برای بنگاه‌های کوچک و متوسط و توسعه این صنایع می‌شوند (روانستان، ۱۳۹۱). همچنین در خوشه‌ها این امکان فراهم می‌شود که دو موضوع به ظاهر متناقض رقابت و همکاری، با هم‌دیگر جمع بسته شوند (پاپ زن و دل انگیزان، ۱۳۸۷). به همین منظور، در ماده ۲۷ قانون ششم توسعه، به منظور تحقق سیاست‌های کلی برنامه و اقتصاد مقاومتی، شناسایی و بهره‌برداری از ظرفیت‌های موجود در نواحی روستایی، ارتقای منزلت اجتماعی روستاییان، جایگاه روستاها در اقتصاد ملی، ایجاد بستر لازم برای شکوفایی و پیشرفت عدالت محور روستاها، در بند ۴ این ماده شناسایی و توسعه حداقل ۵۴ خوشه کسب و کار روستایی مورد تأکید قرار گرفته است (قانون برنامه ششم توسعه)، لذا انجام دادن تحقیقات در زمینه شناسایی و توسعه خوشه‌ها ضروری و مهم است، اما این مبحث در ایران دیرتر از سایر کشورها مورد توجه قرار گرفته است و موضوع

باشند (سازمان صنایع کوچک و شهرک‌های صنعتی ایران، ۱۳۹۴؛ Musso & Francioni, 2015). تقسیم‌بندی‌های مختلفی در مورد خوشه‌ها وجود دارد که یکی از آنها تقسیم‌بندی از لحاظ طبیعی یا ایجاد می‌باشد.

یک خوشه طبیعی به دلیل دسترسی به مواد اولیه، حضور نیروی کار فعال و یا وجود تقاضا در بازار، در گذر زمان، شکل گرفته است. این نوع از خوشه‌ها می‌توانند سابقه تاریخی چند ده ساله داشته باشند. از سوی دیگر، واحدهای اقتصادی مشابهی هم می‌توانند به دلیل سیاست‌های سرمایه‌گذاری خاص و یا حمایت‌های زیرساختی دولتی و ... در یک منطقه مستقر و توسعه یابند. این واحدها می‌توانند به تدریج منجر به ایجاد یک خوشه شوند که در این حالت می‌توان از آن‌ها به عنوان خوشه ایجاد یاد کرد (رادفر، ۱۳۹۲)، لذا با اتخاذ سیاست‌های حمایتی فعال می‌توان یک خوشه را ایجاد کرد، اما به دلیل پیچیدگی حاکم بر میزان و انواع بهره‌برداران و ذینفعان خوشه، ایجاد خوشه‌های جدید معمولاً بسیار زمان بر بوده و نیاز به منابع گسترده‌ای دارد (همان). خوشه‌های ایجاد می‌شوند بیشتر برای خوشه‌های با تکنولوژی بالا انجام می‌شود. خوشه‌های کشاورزی با توجه به دسترسی به مواد اولیه، حضور نیروی کار فعال در منطقه و وجود تقاضا در بازار، به احتمال زیاد از قبل وجود دارد، اما تاکنون شناسایی نشده است و مدل توسعه آن مورد بررسی قرار نگرفته است، لذا از جنس خوشه طبیعی می‌باشد.

از جمله، خوشه‌ها می‌توان بر اساس نوع تولیدات یا خدماتی که ارائه می‌دهند، دسته‌بندی نمود. به عنوان مثال، خوشه‌هایی با فعالیت در زمینه تولیدات قطعات خودرو (خوشه قطعات خودرو تبریز)، خدمات مالی (خوشه خدمات مالی لندن)، توریسم (در آفریقای

شناسایی و توسعه خوشه‌های کشاورزی آن طور که شایسته بخش کشاورزی است حمایت نشده است. ایران به دلیل تنوع آب و هوایی و زمین‌های حاصلخیز، در زمره کشورهای با پتانسیل بالا در زمینه تولید محصولات کشاورزی و باغی قرار دارد (نساج حسینی و معراجی، ۱۳۸۴)، لذا می‌طلبد که با خوشه‌ای کردن کسب و کارهای فعال در این حوزه، درآمد کشاورزان و دیگر ذینفعان فعال در این کسب و کار را بالا برده و اشتغال پایدار برای روستاییان به وجود آورد. در نتیجه چنین عملی توسعه کشاورزی و روستایی اتفاق می‌افتد. هدف از این مقاله تحلیل وضعیت خوشه‌های کسب و کار کشاورزی و توسعه آنها در ایران می‌باشد. **مفهوم خوشه‌های کسب و کار و انواع آن:** سابقه بحث و بررسی علمی در زمینه خوشه‌ها به حدود سال ۱۹۲۰ میلادی باز می‌گردد که آلفرد مارشال^۱ در کتاب اصول علم اقتصاد^۲ نشان داده است که یکی از دلایل اصلی ظهور خوشه‌ها، تمرکز فعالیت‌های تخصصی در مناطق صنعتی است که باعث افزایش صرفه‌های بیرونی^۳ شرکت‌ها می‌شود (Long & Zhang, 2011). پورتر به عنوان یکی از اولین دانشمندان این حوزه، در مورد خوشه‌ها بیان داشت که «خوشه‌ها شرکت‌ها و یا مؤسسه‌هایی هستند که در یک زمینه خاص در مکان جغرافیایی مشخصی فعالیت می‌کنند» (Porter, 1998). برخی محققین و سازمان‌های دیگر نیز بعد از پورتر، خوشه را تعریف کرده‌اند. تعریفی مورد قبول همه آنها این است که؛ خوشه کسب‌وکار به مجموعه فعال در یک گرایش از کسب‌وکار گفته می‌شود که در یک منطقه جغرافیایی متمرکز شده، امکان همکاری در تکمیل فعالیت‌های یکدیگر را داشته و از چالش‌ها و فرصت‌های مشترک برخوردار

1. Alfred Marshall
2. Principles of economics
3. External economies

در خوشه‌ها، فرایندی طبیعی است و بسیاری از خوشه‌ها، به‌ویژه خوشه‌های مبتنی بر منابع^۷ و خوشه‌های با فناوری پایین^۸ به شکل خودکار فعالیت می‌کنند. البته این فرایند در خوشه‌های فناوری برتر^۹ همانند خوشه‌های بیوتکنولوژی و نانو تکنولوژی با حضور مستقیم دولت تسریع یافته و گردش روند فعالیت‌ها تسهیل شده است (Cooke, 2001). بر این اساس هرچند خوشه‌ها به‌طور طبیعی شکل می‌گیرند، اما توسعه بلندمدت آن را نمی‌توان به شانس واگذار کرد. به عبارت دیگر توسعه پایدار خوشه نیازمند حضور خود آگاه دولت به عنوان تسهیل کننده^{۱۰} است تا گردش کار در جهت توسعه بلندمدت و پایدار خوشه صورت پذیرد (سرحدی و رحمانی، ۱۳۸۹). در هر خوشه ۴ قسمت اساسی یافت می‌شود که عبارتند از:

- بنگاه‌های تولیدی محور تشکیل دهنده اصلی خوشه.
- کسب و کارهای حمایتی (مالی، ماشین آلات و ...).
- زیرساخت‌های نرم
- زیرساخت‌های سخت (همان).

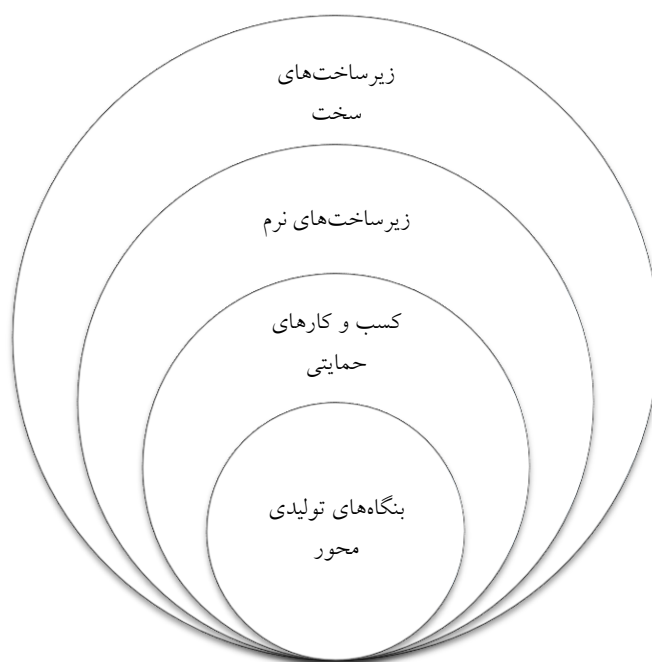
این چهار جزء در یک خوشه پویا وظایف مشخصی دارند که در مجموع همانند یک بنگاه بزرگ نوآور عمل می‌نماید، ولی برخلاف یک بنگاه بزرگ، ساختار سلسله مراتبی در آن به چشم نمی‌خورد. در ادامه اجزاء اساسی هر خوشه در قالب شکل زیر ترسیم شده است.

جنوبی)، تولید کاشی و سرامیک (در یزد)، خوشه فراورده‌های گوشتی و محصولات لبنی (در کرمانشاه) و ... وجود دارند (سازمان صنایع کوچک و شهرک‌های صنعتی ایران، ۱۳۹۵). در یک تقسیم‌بندی دیگر، خوشه‌ها را بر اساس پویایی، استقرار و پوشش جغرافیایی، به ۱- خوشه‌های «صنایع محلی»^۱ که فقط بازارهای محلی را پوشش می‌دهند؛ ۲- خوشه‌های «وابسته به منابع طبیعی محلی»^۲ که فعالیت‌شان به منابع و نهادهای مناطق محل استقرار وابسته است و ۳- خوشه‌های «تجاری شده»^۳ که اساسا وابسته به محل استقرار خود، از نظر محیط کسب و کار نیستند، تقسیم‌بندی می‌نمایند. در یک دسته‌بندی دیگر، خوشه‌ها را می‌توان از نظر میزان توسعه‌یافتگی در منحنی عمرشان به خوشه‌های جنینی، تازه شکل یافته، در مرحله توسعه و توسعه یافته تقسیم نمود. دسته‌بندی دیگری نیز با توجه به سطح و نوع تکنولوژی خوشه‌ها وجود دارد که بر اساس آن، خوشه‌ها به تکنولوژی سطح پایین^۴، تکنولوژی سطح متوسط^۵ و تکنولوژی سطح بالا^۶، سنتی و هنری تقسیم می‌شوند (همان). با توجه به دسته‌بندی ذکر شده، خوشه‌های کشاورزی با توجه به دسترسی به مواد اولیه، تکنولوژی ساده، حضور نیروی کار فعال در منطقه و وجود تقاضا در بازار، به احتمال زیاد از قبل عناصر خوشه بودن را دارا هستند، اما تاکنون شناسایی نشده است و مدل توسعه آن مورد بررسی قرار نگرفته است، لذا از جنس خوشه طبیعی می‌باشد که در سطح محلی فعالیت می‌کند.

ساختار خوشه‌ها: بررسی ادبیات توسعه خوشه‌ها نمایانگر آن است که فرایند شکل‌گیری و گردش کار

7- Resource- Based
8- Low- Tech
9- Hi- Tech
10- Facilitator

1- Local
2- Natural Resource-Depended Industries
3- Traded Industries
4- Low Tech
5- Medium Tech
6- High Tech

شکل ۱- اجزاء اساسی هر خوشه

و از عوامل اصلی موفقیت خوشه‌ها محسوب می‌شوند، در واقع دو عامل کلیدی توسعه هر خوشه عبارتند از: کیفیت زیر ساخت‌های نرم و میزان کار گروهی در آن.

زیرساخت‌های سخت: این زیر ساخت‌ها شامل، زیرساخت‌های فیزیکی حمایتی است که شامل جاده‌ها، بنادر، فاضلاب، سیستم‌های ارتباطی و غیره می‌شود. کیفیت این زیرساخت‌ها باید به گونه‌ای باشد که بتواند با مقاصد مدنظر، قابل رقابت بوده و به صورت بومی نیز یافت می‌شود (همان).

گردش موفق فعالیت‌های خوشه برگرفته از تعامل فعال ۴ جزء فوق‌الذکر است. روابط انسانی در هر ۴ جزء به چشم می‌خورد. بررسی خوشه‌هایی که دارای عملکرد موفق بوده‌اند تا میزان زیادی وابسته به کیفیت روابط در شبکه‌هایی است که برای دستیابی به اهداف شکل گرفته است. این روابط و پیوندها غیر رسمی بوده و توسط نهادها و سازمان‌های رسمی حمایت می‌شود. معمولاً در این روابط شکل گرفته در صنایع محلی و منطقه‌ای، درجه‌ای از اعتماد و گفتگو

بنگاه‌های تولیدی محور: کسب و کارهایی هستند که تشکیل دهندگان اصلی به شمار می‌روند، اغلب آنها قسمت عمده درآمد خود را از مشتریان کسب می‌کنند که فراتر از قلمرو خوشه قرار دارند.

کسب و کارهای حمایتی: کسب و کارهایی هستند که به شکل مستقیم و یا غیرمستقیم از کسب و کارهای تولیدی محوری حمایت می‌کنند. این نوع بنگاه‌ها ممکن است شامل عرضه کنندگان ماشین آلات تخصصی، قطعات یا مواد خام و یا در حوزه خدمات شامل تأمین کنندگان مالی، سرمایه‌گذاران خطرپذیر، طراحان، بازاریابان و برنامه‌ریزان شوند.

زیر ساخت‌های نرم: در خوشه‌هایی که از عملکرد خوبی برخوردارند، کسب و کارهای تولید محوری و همچنین کسب و کارهای حمایتی به صورت جدا و جزیره‌ای عمل نمی‌کنند، بلکه خوشه‌های موفق وسیعی از فعالیت‌ها و نهادها را در خود جای داده‌اند. مدارس محلی، دانشگاه‌ها، پلی تکنیک‌ها، تجار محلی و انجمن‌های حرفه‌ای و آژانس‌های توسعه اقتصادی همگی از فعالیت‌های دو بخش قبلی حمایت می‌کنند

نیز یافت می‌شود (Cluster Navigators, 2001) به نقل از سرحدی و رحمانی، ۱۳۸۹). در واقع، توجه به عامل انسانی در خوشه، به دنبال اهمیت دانش و اثرات سرریز آن در درون خوشه، صورت پذیرفته است که به عنوان عامل مهمی در توسعه رقابت پذیری خوشه‌ها به شمار می‌رود.

خوشه‌های کسب و کار کشاورزی و مزایای آنها: خوشه کشاورزی عبارت است از تجمیع تولیدکنندگان، صنایع مرتبط با کشاورزی (کسب و کارهای مرتبط با محصول کشاورزی موردنظر) و نهادهایی که در همان بخش یا محصول کشاورزی، در منطقه‌ای مشخص فعالیت می‌کنند و با همدیگر ارتباط دارند و دارای فرصت‌ها و چالش‌های مشترکی هستند (Nogales, 2010). ارتباط درونی میان تولیدکنندگان خوشه، نشان دهنده ارتباط افقی در خوشه است. رابطه بین تولیدکنندگان محصولات کشاورزی، با افرادی که فرآوری محصولات را انجام می‌دهند، ارتباطات عمودی را بیان می‌کند، لذا فرآوری محصولات در خوشه‌های کشاورزی دارای اهمیت زیادی است (Ye Et al., 2013).

رویکرد خوشه کشاورزی، بیان می‌کند که تمام ذینفعان در زنجیره ارزش کشاورزی، زمانی که با حمایت نهادها و دیگر ذینفعان در زنجیره تأمین با همدیگر تعامل دارند، اغلب خلاقانه‌تر و موفق‌تر هستند. با افزایش ارتباط‌های عمودی و افقی بین کسب و کارهای کشاورزی محلی همچنین حمایت از روابط بین آنها و سازمان‌های تسهیلگر (ادارات دولتی، مؤسسات تحقیقاتی و سازمان‌های غیر دولتی)، افزایش انتشار و تولید نوآوری، اثرات جانبی مهم محلی بر منطقه دارد (Sharma & Anupam, 2014). بورگر و همکاران، موفقیت‌های شرکت‌های کوچک اندونزی در افزایش رقابت ناشی از جهانی شدن و بازار آزاد در خوشه‌ها می‌دانند، همچنین شرکت‌های کوچک محلی به منظور کاهش هزینه‌های مبادلاتی و مشتری محور

بودن محصولات، با شرکت‌های بزرگتر شهری قرارداد می‌بندند (Burger et al, 2001). پژوهشگران مزایای زیادی را برای خوشه‌های کشاورزی بیان کرده‌اند که از آن جمله می‌توان به؛ توسعه یافتگی کسب و کارهای کشاورزی، افزایش بهره‌وری، افزایش دانش، رشد شرکت‌های کارآفرینانه، ایجاد اشتغال جدید دسترسی به منابع و اطلاعات، رشد سریع‌تر نوآوری از طریق همکاری‌های تحقیقاتی و شکل‌گیری کسب و کارهای جدید، تقاضا برای خدمات و جذب سرمایه‌گذاران، رسیدن به اقتصاد مقیاس تولید، کاهش هزینه‌ها، مدیریت بهتر مزرعه، پذیرش فناوری‌های جدید و شیوه‌های زیست محیطی، دسترسی به بازار و بهبود بازاریابی، افزایش شهرت و یا اعتبار کسب و کارهای فعال در خوشه، دسترسی به تأمین کنندگان تخصصی و افزایش درآمد ذینفعان خوشه اشاره کرد (Porter Et al., Sharma & Anupam, 2014) Antevski et al, 2012; Felzensztein Et 2004; Nikolic Et Hoffman Et al., 2014; al., 2014 Rubzen Et al., 2013; al., 2008). در نهایت، با توجه به مطالب ذکر شده، می‌توان بیان داشت که ایجاد و توسعه خوشه‌های کشاورزی در توسعه کسب و کارهای خرد و کوچک روستایی و توسعه کشاورزی منطقه، تأثیر زیادی دارند، با توجه به اینکه توسعه کشاورزی پایه و اساس توسعه روستایی می‌باشد، بنابراین خوشه‌ها تأثیر مستقیم بر توسعه روستایی دارند، در ادامه به بررسی وضعیت و جایگاه خوشه‌های کسب و کار کشاورزی در ایران پرداخته شده است.

بررسی تجارب سایر کشورها در زمینه خوشه‌های کسب و کار کشاورزی: در ادامه به بررسی تجارب تعدادی از کشورها در زمینه خوشه‌های کسب و کار روستایی پرداخته شده است:

چین: برخی اقدامات کلیدی در زمینه موفقیت صنایع روستایی چین عبارتند از: انعطاف‌پذیری بالا در

ارائه دهندگان خدمات مالی، تشکیل شده‌اند از، بانک‌ها و دیگر مؤسسات مالی مانند مؤسسات اعتباری تعاونی. حمایت نهادی، در قالب توسعه تکنولوژی، خدمات ارائه شده توسط دانشگاه‌ها، مراکز تحقیقاتی و یا انجمن تولیدکنندگان و تعاونی‌ها نقش عمده‌ای در خوشه‌ها انجام می‌شود (Giuliani Et al., 2005). همکاری خوشه انگور ماهاراشترا با مؤسسات تحقیقاتی، باعث کاهش شکاف میان کیفیت انگور هند و استانداردهای بین‌المللی شده است (Nogales, 2010).

نیکاراگوئه: در نیکاراگوئه نیز به صنایع فراوری در قالب خوشه، بخصوص فراوری محصولات لبنی توجه خاصی می‌شود، به عنوان مثال، در مرکز نیکاراگوئه دو بخش همجوار به نام‌های بوکو و چونتالس با تخصص قوی در تولید شیر، خوشه‌ای را با همکاری یونیدو تشکیل داده‌اند. شکل‌گیری این خوشه بر اساس ظرفیت‌یابی آغاز شد. در آغاز نمایندگان یونیدو با تعاونی‌ها و نهادهای مرتبط کمیته‌هایی برای توسعه و حمایت از صنایع شیر تشکیل دادند. کمیته‌های مذکور مسئول نهادینه شدن تعاونی‌ها و موجب ادامه و ارتقای کار آنها از کوتاه مدت به بلندمدت با سرمایه‌گذاری در مهارت و منابع شدند. این روند با الگوبرداری از سایر کشورهای آمریکای لاتین مانند: آرژانتین، شیلی، اوروگوئه، کلمبیا و دیگر کشورها چون مکزیک و هلند که تجربه خاصی در زمینه خوشه‌های کسب و کار داشتند، آغاز شد و در این راه از مشارکت بنگاه‌های محلی، انجمن‌ها و ... استفاده شد. بهبود کیفیت پنیر و تنوع محصول، بازاریابی بهتر، توسعه آزمایشگاه شیر و همچنین رعایت مسایل زیست محیطی همه از جمله نتایج شناسایی و توسعه این خوشه بودند (سرحدی و رحمانی، ۱۳۸۹).

اندونزی: در اندونزی کسب و کارهای کوچک تبدیلی زیادی وجود دارند که در قالب خوشه کار می‌کنند. فعالیت آنها در زمینه فرایند تبدیل سویا، شیر خرم،

سرمایه‌گذاری، سرمایه‌گذاری‌های کم هزینه، مدیریت توانمند، توسعه مالکیت‌های خصوصی، ایجاد ارتباط مناسب با سایر صنایع و توجه به صنایع کوچک مقیاس در قالب خوشه (مرادی و همکاران، ۱۳۹۴). به طور کلی، سیاست دولت چین در عرصه کسب و کارهای کوچک روستایی بر خوشه محوری استوار است که از طریق آن، واحدهای کوچک می‌توانند از خدمات شبکه‌ای مشاوره‌ای و مالی گسترده بهره‌مند شوند (عبادی، ۱۳۹۰). این کشور در زمینه خوشه‌های کسب و کار کشاورزی و روستایی بسیار فعال است. به عنوان مثال، خوشه کشاورزی دراگون هد^۱ چین، به عنوان شرکتی است که عمدتاً در زمینه فراوری و توزیع محصولات کشاورزی تخصص دارد و می‌تواند عمل بازاریابی محصولات کشاورزان را انجام دهد. در این شرکت برای ارتباط بین تولیدکنندگان محصولات کشاورزی با دیگر کسب و کارهای فعال کشاورزی، از قراردادهای رسمی و یا روابط غیررسمی استفاده می‌شود (Yu Et al., 2013).

هند: به اعتقاد سیاست‌گذاران کشور هند، اگرچه صنایع کوچک روستایی نقش اندکی در تولید ناخالص ایفا می‌کنند، اما نقش بسیار مهمی در ایجاد فرصت‌های شغلی دارند و بخش اعظم مواد اولیه را برای صنایع بزرگ این کشور فراهم می‌سازند. بدین ترتیب، به موازات فعالیت سازمان‌های غیردولتی، تلاش‌های گسترده‌ای توسط بنگاه‌های توسعه منطقه‌ای و محلی در جهت توسعه کسب و کارهای کشاورزی صورت گرفت که یکی از مهمترین این اقدامات خوشه‌ای کردن کسب و کارهای کشاورزی است. به عنوان مثال در خوشه انگور ماهاراشترا، موفقیت‌های زیادی در زمینه تولید انگور داشته است. در زمینه خوشه انگور ماهاراشترا ارائه دهندگان خدمات پشتیبانی شامل؛ خدمات مالی، تحقیق و توسعه، مؤسسات و خدمات توسعه کسب و کار می‌باشد.

توتون، ماهی و میگو، قهوه و رشته و ... می‌باشد. اندونزی یکی از چند کشور در حال توسعه‌ای است که اطلاعات آماری درباره وضعیت اشتغال در خوشه‌های کسب و کار آن، موجود است. وزارت صنایع این کشور، خوشه را مجموعه‌ای از ۲۰ شرکت در یک محل تعریف می‌کند. بنا به آمار موجود ۵۰ درصد کل اشتغال صنعتی این کشور، مربوط به شرکت‌های کوچک خوشه‌ای در جاوه مرکزی است. اشتغال شرکت‌های کوچک خوشه‌ای شرکت‌های کوچک خوشه‌ای در زیربخش‌های محصولات چوبی، سفالی و فلزات، نقش بسزایی در این میان دارد. همچنین خوشه‌های کسب و کار در این کشور، بین ۴۰ تا ۵۰ درصد اشتغال در زیربخش‌های صنایع غذایی تبدیلی، منسوجات و لباس و مصنوعات فابریک و فلز را تشکیل می‌دهند (سرحدی و رحمانی، ۱۳۸۹).

بیشتر خوشه‌های شناسایی شده در زمینه صنایع با فناوری سطح بالا و کارخانه‌ای می‌باشند و کمتر به بحث خوشه‌های کسب و کار کشاورزی، در قالب کارگاه‌های روستایی و مشاغل خانگی پرداخته شده است. بیشترین تعداد خوشه‌های کسب و کار، در استان اصفهان شناسایی شده است که بالغ بر ۱۵ درصد از کل تعداد خوشه‌های شناسایی شده در کشور را در بر می‌گیرد. استان‌های هرمزگان با ۳ خوشه شناسایی شده و خراسان جنوبی با ۲ خوشه شناسایی در جایگاه‌های آخر قرار دارند. این اطلاعات می‌تواند تصویری از خوشه‌های صنعتی، کشاورزی و خدماتی و همچنین سطح سرمایه اجتماعی و یا وجود مزیت‌های بالقوه در زمینه‌های مختلف در هر یک از استان‌های کشور ارائه نماید (سلیمانی و همکاران، ۱۳۹۴).

بررسی وضعیت و جایگاه خوشه‌های کسب و کار کشاورزی در ایران: تا کنون تعداد ۴۰۶ خوشه کسب و کار در زمینه‌ها و مناطق مختلف کشور شناسایی شده است که از این تعداد ۸۳ خوشه به اتمام رسیده و ۴۲ پروژه در حال پیاده سازی می‌باشد (سازمان صنایع کوچک و شهرک‌های صنعتی ایران،

خوشه‌های کسب و کار شناسایی شده در طیف وسیعی از گرایش‌های صنعتی و خدماتی فعال هستند که این تنوع بخشی در ادامه در قالب جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱- تنوع فعالیت خوشه‌های کسب و کار شناسایی شده در سطح کشور.

ردیف	گرایش	درصد
۱	صنایع مواد غذایی، آشامیدنی و دخانیات	۳۴/۲۷
۲	صنایع نساجی، پوشاک و چرم	۱۷/۷۰
۳	صنایع چوب و محصولات چوبی	۲/۵۳
۴	صنایع کاغذ، مقوا، چاپ و صحافی	۱/۱۲
۵	صنایع شیمیایی	۷/۸۷
۶	صنایع محصولات کانی غیر فلزی	۱۱/۸۰
۷	صنایع تولید فلزات اساسی	۲/۵۳
۸	صنایع ماشین آلات، تجهیزات و ابزار	۸/۱۵
۹	صنایع متفرقه و طبقه‌بندی نشده	۴/۲۱
۱۰	سایر (گردشگری، پرورش گل و گیاه و ...)	۱۰/۱۱
	جمع	۰/۱۰۰

منبع: (سلیمانی و همکاران، ۱۳۹۴)

گرفته می‌شوند و بر شرایط و ساختارهای اجتماعی و اقتصادی منطقه‌ای مبتنی هستند. یونیدو یکی از سازمان‌های بین‌المللی است که در زمینه شناسایی و توسعه خوشه‌ها فعال می‌باشد. در ایران به منظور شناسایی و توسعه خوشه‌ها، از مدل یونیدو استفاده می‌شود. یونیدو، توسعه خوشه‌ها را برنامه اصلی خود در کاهش فقر روستاهای کشورهای در حال توسعه بر می‌شمارد (UNIDO, 2001). مراحل رویکرد یونیدو به ترتیب زیر می‌باشد:

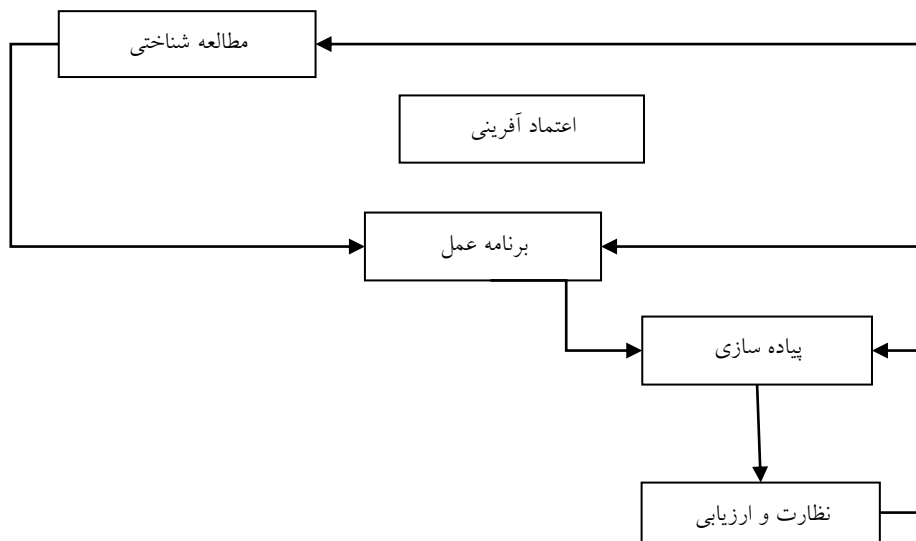
۱. انتخاب خوشه ۲. مطالعه شناختی ۳.
۴. اعتمادآفرینی ۵. برنامه عمل ۶. پیاده‌سازی ۶.
- نظارت و ارزیابی (سرحدی و رحمانی، ۱۳۸۹).

یونیدو برای این که مشکل شرکت‌های کوچک و متوسط را حل نماید و از منزوی شدن نسبی آنها جلوگیری نماید اهدافی را دنبال می‌کند که عبارتند از؛ ایجاد و توسعه ارتباط جمعی مشارکتی و ظرفیت‌سازی برای عمل. برای رسیدن به این دو هدف فعالیت‌های زیر باید صورت پذیرد (همان):

۱. تصویب پیوندهای درون خوشه از طریق ارتباط بین شرکت‌های خرد و رابطه بین آنها و شرکت‌های بزرگ، مؤسسات پشتیبانی (حمایتی) دولت محلی، بانک‌ها و مراکز توسعه کسب‌وکار.
۲. کمک به ذینفعان در حصول به گسترش ارتباط جمعی برای یک چشم‌انداز مشترک.
۳. کمک به ذینفعان برای هماهنگ کردن فعالیت‌هایشان در راستای یک چشم‌انداز مشترک.
۴. آموزش عامل توسعه خوشه که عامل رسیدن به این اهداف از طریق یک فرایند مرحله‌ای است.

همانگونه که ملاحظه می‌گردد، حدود ۳۴ درصد از کل گرایش‌های شناسایی شده مربوط به صنایع مواد غذایی، آشامیدنی و دخانیات و کمترین تعداد خوشه‌های کسب و کار به زیربخش صنایع کاغذی، مقوا، چاپ و صحافی با تقریباً یک درصد اختصاص دارد. بخشی از خوشه‌های شناسایی شده در گرایش صنایع مواد غذایی، در حوزه صنایع تبدیلی مربوط به بخش کشاورزی فعال هستند. همان طور که در جدول بالا نیز مشاهده می‌شود، خوشه‌های کشاورزی، در ایران به صورت یک گرایش مشخص هنوز، شناخته نشده است و فقط به صورت زیرمجموعه‌ای از گرایش صنایع مواد غذایی، آشامیدنی و دخانیات، ارائه شده‌اند. در صورتی که با توجه به پتانسیل بالای کشاورزی (دامداری، باغبانی و زراعت) می‌تواند که خوشه‌های کشاورزی به عنوان یک گرایش جداگانه در دسته‌بندی خوشه‌های کسب و کار، شناسایی می‌شد و پژوهش‌های بیشتری در این زمینه در خصوص شناسایی و توسعه آنها انجام می‌گرفت.

شناسایی و توسعه خوشه‌ها در ایران: در سال‌های اخیر بحث توسعه کسب‌وکارها فراگیر شده است، این موضوع به دلیل الگوی توسعه خوشه‌ها و قرار گرفتن آن در زمره سیاست‌های توسعه‌ای بسیاری از کشورهای در حال توسعه و همچنین توجه بسیاری از سازمان‌های توسعه‌ای به آن است که موجب شده است، الگوهای اجرایی مختلفی برای توسعه خوشه‌ها در کشورها و سازمان‌های مختلف محلی، ملی و بین‌المللی طراحی شود. این موضوع به طور عمده از این مسأله نشئت می‌گیرد که خوشه‌ها از اساس الگوی توسعه‌ای درون‌زا در نظر

شکل ۲- نمودار شماتیک رویکرد یونیدو برای توسعه خوشه (همان).

خوشه‌ها را توسعه داد، این وظیفه را فردی به نام عامل توسعه که دوره توسعه خوشه را سپری کرده است و از طرف شرکت شهرک‌های صنعتی انتخاب شده است، به عنوان عامل توسعه خوشه طبق مدل یونیدو اقدام می‌کند. در این مدل پس از مطالعه شناختی و شناسایی خوشه، فرایند فوق پیگیری می‌شود، در این مدل فرض بر این است که خوشه‌های توسعه نیافته دارای خصلت‌هایی نظیر فقدان ارتباط بین واحدها در زمینه مخاطرات کسب و کار، گرفتار بودن در دور باطل رقابت‌های شکننده، عدم همکاری جمعی و رها شده به حال خود هستند، لذا بیان شده که با برقراری ارتباط بین کسب و کارها و بالا بردن اعتماد میان آنها می‌توان توسعه خوشه‌ها را رقم زد، در این مدل به عوامل دیگری همچون، دسترسی به بازارهای داخلی و خارجی، وجود نیروی انسانی، وجود دانش و اطلاعات کسب و کارها، وجود زیرساخت‌ها، دسترسی به نهادهای پشتیبان، وجود افراد خلاق و کارآفرین و ... توجهی نشده است. استنباط می‌شود که این مدل بیشتر به منظور توسعه

آنچه در این زمینه مهم است این است که شرایط خوشه‌ها و عوامل مؤثر بر توسعه آنها به تناسب سطح توسعه یافتگی، در مناطق و کشورهای مختلف، با یکدیگر متفاوت است. این عوامل بر مبنای شرایط محیطی نظیر سطح توسعه یافتگی کشور، سیستم‌های مدیریتی، وضعیت نیروی انسانی، فرهنگ اجتماعی و سایر عوامل تأثیرگذار از یک کشور به کشور دیگر و نیز از یک خوشه به خوشه دیگر دارای تفاوت‌ها و تمایزاتی خواهد بود و می‌توان بر مبنای مطالعات علمی و نظر نخبگان مربوطه تعیین و شناسایی گردد (ریاحی، ۱۳۹۲؛ منصوری و عزیر محمدلو، ۱۳۸۸). از عمده‌ترین عوامل مؤثر بر شناسایی و توسعه خوشه‌های کسب و کار را می‌توان؛ تمرکز جغرافیایی، عوامل محیطی، شرایط تقاضا، ارتباطات بین بنگاه‌ها، استراتژی و زیرساخت‌ها را نام برد (کرد و خاشی، ۱۳۹۳) که با توجه به سطح بلوغ خوشه، نوع محصول، شرایط اجتماعی و اقتصادی منطقه در خوشه‌های کسب و کار مختلف، متفاوت هستند. در مدل توسعه خوشه یونیدو، بیان شده است که با اعتمادآفرینی و ایجاد ارتباطات بین بنگاهی می‌توان

الگوی توسعه هر خوشه‌ای خاص همان خوشه و منطقه می‌باشد و نمی‌توان یک الگو را برای کل خوشه‌ها پیشنهاد کرد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

بررسی تحقیقات مختلف نشان می‌دهد که توسعه خوشه‌های کسب و کار کشاورزی به عنوان یک ابزار مهم در توسعه کشاورزی عمل می‌کند. کشاورزان و کسب و کارهای کوچک و متوسط کشاورزی، در قالب خوشه‌های کسب و کار کشاورزی، به بهره‌وری بالاتر، دسترسی راحت‌تر به اطلاعات، دسترسی به بازار مناسب، هم‌افزایی و دسترسی به کالاهای عمومی و تکنولوژی‌ها از طریق همکاری با مراکز تحقیقات سهل‌تر انجام می‌شود. همچنین با توجه به هم‌مکانی کسب و کارهای کشاورزی، انواع هزینه‌ها، از جمله هزینه دسترسی به اطلاعات و کاربرد تکنولوژی‌های جدید پایین می‌آید، خوشه‌های کشاورزی به توسعه و هویت نام تجاری محصول مورد نظر کمک می‌کنند. نهایتاً شناسایی و توسعه خوشه‌های کسب و کار کشاورزی، اثرات مثبتی بر توسعه کشاورزی و روستایی دارد. ایران با دارا بودن جایگاه خوب تولید محصولات کشاورزی که در بسیاری از موارد، زنجیره ارزش این محصولات از قبیل تولید کنندگان اولیه، وجود دانش فراوری محصولات در منطقه، ارتباطات افقی و عمودی بین کسب و کارها و ... وجود دارد، پتانسیل بالایی برای خوشه‌ای کردن کسب و کارهای کشاورزی دارد، اما متأسفانه تاکنون به صورت جدی مورد توجه مسئولان حوزه خوشه کسب و کار قرار نگرفته‌اند. در صورتی که به این حوزه توجه شود و اقدامی جدی در زمینه شناسایی کسب و کارهای کشاورزی و توسعه آنها در مناطق روستایی انجام گردد، باعث ایجاد اشتغال پایدار در روستاها،

صنایع می‌باشد، چون در خوشه‌های کشاورزی، هر خوشه‌ای طبق شرایط اقتصادی و اجتماعی منطقه خاص خود، عوامل متعددی بر توسعه آن دخیل هستند که در اینجا مورد توجه قرار نگرفته‌اند و فقط بیان شده که پس از انتخاب خوشه با اعتماد آفرینی میان کسب و کارهای آن می‌توان توسعه خوشه را فراهم کرد.

با توجه به بررسی ادبیات، مدل‌ها و پیشینه خوشه‌ها، به منظور شناسایی خوشه‌ها، باید عواملی همچون؛ تمرکز جغرافیایی، شناسایی فرایند کسب و کارهای فعال در خوشه، همکاری و رقابت بین کسب و کارها و فرصت‌ها و چالش‌های مشترک را مدنظر قرار داد (ضرغام و امینی، ۱۳۹۰). در مطالعات مختلف با توجه به هدف پژوهش‌ها، به بررسی بخشی از قسمت توسعه خوشه‌ها پرداخته شده است، لذا شاخص‌ها و عوامل متفاوتی به منظور توسعه خوشه‌ها ارائه شده است که مهمترین آنها شامل؛ جغرافیایی - فضایی، فرهنگی - اجتماعی، سیاست‌گذاری - نهادی، اقتصادی، زیرساختی، تقاضای بازار، فنی و تکنولوژیکی و عاملین توسعه خوشه مورد نیاز هستند (ریاحی، ۱۳۹۲؛ کرد و خاشی، ۱۳۹۳؛ ایزدی و مصلح شیرازی، ۱۳۹۱؛ ظهوریان و رحیم نیا، ۱۳۹۴؛ رابلوتی، ۱۳۸۳؛ ضرغام و امینی، ۱۳۹۰؛ Hoffman Et al., 2014؛ Nogle, 2010؛ Karaev Et al., 2007؛ UNIDO, 2001 و Lai Et al., 2014). تا کنون در هیچ‌کدام از پژوهش‌های صورت گرفته، به صورت سیستمی عوامل مؤثر بر توسعه خوشه‌های کسب و کار کشاورزی مورد نظر قرار نگرفته است، در این راستا باید زیر طبقه‌های هر کدام از این عامل‌ها استخراج شده و سایر عوامل مؤثر بر توسعه نیز با توجه به شرایط خوشه مورد نظر و ساختارهای اجتماعی و اقتصادی منطقه‌ای استخراج شوند، لذا

صنعتی شدن روستاها، بهره‌وری بیشتر کشاورزان، اتصال به بازار، جذب گردشگر به روستاها به منظور خرید محصولات با برندهای مخصوص، جلوگیری از مهاجرت روستاییان به حاشیه شهرها و در نهایت توسعه کشاورزی و توسعه روستایی می‌شود.

خوشه‌ها اساساً الگوی توسعه‌ای درون‌زا هستند که با شرایط و ساختارهای اجتماعی و اقتصادی منطقه‌ای مبتنی هستند، الگوی توسعه هر خوشه‌ای خاص همان خوشه و منطقه می‌باشد و نمی‌توان یک الگو را مانند الگوی توسعه یونیدو، برای کل خوشه‌ها پیشنهاد کرد. بنابراین باید به منظور شناسایی و توسعه خوشه‌های محصولات کشاورزی در مناطق مختلف تحقیقات علمی انجام گیرد و بعد از شناسایی و اولویت‌بندی خوشه‌های کشاورزی، با توجه به بررسی عوامل مختلف دخیل در توسعه آن، اقدام به توسعه خوشه‌ها گردد، لذا برنامه توسعه خوشه نمی‌تواند از پیش تعیین شده باشد، بلکه بر اساس نیاز ذی‌نفعان در هر مقطع زمانی و بر اساس ساختارهای اجتماعی و اقتصادی منطقه تعیین می‌گردد. به منظور شناسایی و توسعه خوشه‌ها عوامل؛ جغرافیایی - فضایی، زیرساختی، وضعیت بازار، فرهنگی - اجتماعی، سیاست‌گذاری - نهادی، فنی و تکنولوژیکی مختلفی مورد نیاز هستند که باید در قالب پژوهش‌های مختلف، مورد بررسی قرار بگیرند و با توجه به سطح بلوغ خوشه، نوع محصول، شرایط اجتماعی و اقتصادی منطقه، اقدام به توسعه آنها شود. بررسی منابع مختلف محققان این پژوهش را به چند نکته اساسی رهنمون ساخت که در ادامه به آنها پرداخته شده است:

خوشه‌ها الگوی توسعه‌ای درون‌زا هستند و با شرایط و ساختارهای اجتماعی و اقتصادی منطقه‌ای مبتنی هستند و نمی‌توان یک الگو را برای کل

خوشه‌ها پیشنهاد کرد، لذا نباید شناسایی و توسعه همه خوشه‌ها را طبق یک مدل خاص مانند مدل یونیدو انجام داد، بلکه همان‌طور که بیان شد، نیاز است که با انجام مطالعات مختلف در قالب روش‌های علمی به جای تصمیمات فرمایشی، اقدام به شناسایی و توسعه خوشه‌های مختلف بخش کشاورزی طبق شرایط محیطی منطقه مورد مطالعه و سایر شرایط اقتصادی، اجتماعی و سایر ویژگی‌های خوشه مورد نظر کرد.

توجه بیشتر سازمان‌ها و ارگان‌های مربوطه همانند سازمان صنایع کوچک و شرکت شهرک‌های صنعتی ایران به خوشه‌های کسب و کار محصولات کشاورزی و اقدام در جهت توسعه این خوشه‌ها، به منظور افزایش درآمد و ایجاد اشتغال روستایی.

نکته دیگر عدم استفاده و حمایت شرکت شهرک‌های صنعتی به عنوان کارگزار، از محققین دانشگاهی (به عنوان عاملین توسعه خوشه شناسایی شده در پژوهش خود) و مطالعات آنها در دانشگاه است که در زمینه شناسایی و توسعه خوشه‌های کسب و کار کشاورزی انجام داده‌اند، لذا پیشنهاد می‌شود که شرکت شهرک‌های صنعتی از محققینی که در قالب پژوهش‌های مختلف اقدام به شناسایی و عوامل مؤثر بر توسعه آن خوشه کسب و کار کشاورزی کرده‌اند به عنوان عاملین توسعه همان خوشه استفاده کند.

نهایتاً بررسی ادبیات نشان داد که مطالعات محدودی در خصوص شناسایی و توسعه خوشه‌های کسب و کار محصولات کشاورزی به صورت میدانی در ایران انجام شده است، لذا با توجه به مزایای خوشه‌های کشاورزی، بایستی این امر بیشتر مورد توجه مراکز علمی و سازمان‌های مربوطه قرار گیرد.

منابع

۱. ایزدی، ج. و مصلح شیرازی، ع.ن. ۱۳۹۱. بررسی آثار اقتصادی ناشی از توسعه خوشه‌های صنعتی (مطالعه موردی خوشه گلاب و عرقیات و گیاهان دارویی فارس)، دومین همایش ملی راهکارهای توسعه اقتصادی با محوریت برنامه‌ریزی منطقه‌ای، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی سندج، ۹ و ۱۰ خرداد ماه ۱۳۹۱، صص ۱-۱۷.
۲. آقاسی‌زاده، ف. ...، دشتی، س. و اعتمادزاده، ا.ح. ۱۳۸۵. مدل مفهومی و محتوایی برنامه‌های پنج ساله جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر مضامین بخش کشاورزی (۱۳۶۸-۱۳۷۸). نشر اقتصاد برنامه، شماره ۳۰۰، ۱۵-۲۱.
۳. پاپ زن، ع. و دل انگیزان، س. ۱۳۸۷. خوشه تعاونی گلخانه: رویکردی نو در راستای اشتغال فارغ التحصیلان دانشکده‌های کشاورزی، اولین همایش ملی تعاون و کشاورزی.
۴. پورتال سازمان صنایع کوچک و شهرک‌های صنعتی ایران. ۱۳۹۴.
۵. پورتال سازمان صنایع کوچک و شهرک‌های صنعتی ایران. ۱۳۹۷.
۶. دربان آستانه، ع.ر. ۱۳۸۳. مفاهیم و مبانی ساماندهی صنایع در نواحی روستایی، انتشارات سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، تهران، چاپ اول.
۷. رابلوتی، ر. ۱۳۸۳. خوشه‌های صنعتی: الگوی موفق توسعه درون‌زا، ترجمه جهانگیر مجیدی و عباس مهرپویا، تهران: رسا، صص ۱-۳۲۸.
۸. رادفر، ر. ۱۳۹۲. مفاهیم پایه‌ای در ارتباط با خوشه‌های کشاورزی (سؤالات متداول در مورد خوشه)، انتشارات وزارت جهاد کشاورزی، مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی. صص ۱-۱۵.
۹. روانستان، ک. ۱۳۹۱. چالش‌های مدیریتی توسعه خوشه‌های کسب و کار، کنفرانس ملی کارآفرینی و مدیریت کسب و کارهای دانش بنیان، صص ۱-۱۹.
۱۰. ریاحی، ا. ۱۳۹۲. رتبه‌بندی عوامل بحرانی موفقیت در توسعه خوشه‌های صنعتی در ایران، فصلنامه مدیریت، سال دهم، شماره ۳۱، صص ۹۱-۱۰۲.
۱۱. سجاسی قیداری، ح. ...؛ صادقلو، ط و پالوج، م. ۱۳۹۲. اولویت بندی راهبردهای توسعه معیشت پایدار روستایی با مدل ترکیبی سوات - تاپسیس - فازی: مطالعه موردی شهرستان خداآبند، فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۶، شماره ۲، صص ۸۵-۱۱۰.
۱۲. سرحدی، ف. و رحمانی، م. ۱۳۸۹. بررسی چگونگی تشکیل خوشه‌های صنایع تبدیلی غذایی کوچک و متوسط (مطالعه موردی مجتمع دامداری لبن قم)، طرح پژوهشی مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی، صص ۱-۸۵. قابل دریافت در سایت <http://www.agri-peri.ir>
۱۳. سلیمانی، غ.ر.، عزیزمحمدلو، ح. و وحدت، س. ۱۳۹۴. خوشه‌های کسب و کار شناسایی شده در ایران: (نقشه کشوری خوشه‌های کسب و کار)، قم: انتشارات آیین محمود، چاپ اول.
۱۴. ضرغام، ح. و امینی، ص.ح.م. ۱۳۹۰. امکان‌سنجی خوشه گردشگری در شهرستان بندرانزلی، فصلنامه مطالعات گردشگری شماره ۱۴، صص ۹۴-۱۲۳.
۱۵. ظهوریان، م. و رحیم‌نیا، ف. ۱۳۹۴. ارائه الگوی توسعه پایدار خوشه‌های کسب و کار در ایران،

- دستاوردها)، ناشر: روابط عمومی و بین‌الملل سازمان صنایع کوچک و شهرک‌های صنعتی ایران، صص ۱-۱۳۳.
۲۳. نساج حسینی، س.م. و معراجی، ع. ۱۳۸۴. مرکز رشد کشاورزی، سامانه‌ای برای بهبود وضعیت کشاورزی و فرصت‌های شغلی آن، دومین همایش پارک‌ها و مراکز رشد علم و فناوری ایران، محل همایش مرکز رشد علم و فناوری ایران، تهران.
24. Antevski, M., Petrović, P., and Vesić, D. 2012. *Development perspectives in agriculture and rural areas in Serbia in the EU integration process*, Economics of Agriculture, Institute of Agricultural Economics, 2/2012, Belgrade.
25. Burger, K., Kameo, D., and Sandee, H. 2001. *Clustering of small agro-processing firms in Indonesia*. International Food and Agribusiness Management Review 2001; 2(3/4): 289-299.
26. Cooke, Ph. (2001). *Knowledge economics, clusters, learning and cooperative advantage*, Roul Ledge.
27. Felzensztein, C., Stringer, C., Benson-Rea, M., and Freeman, S. 2014. "International marketing strategies in industrial clusters: Insights from the Southern Hemisphere", Journal of Business Research, 67(5): 837-846.
28. Giuliani, E., Pietrobelli, C., and Rabellotti, R. 2005. *Upgrading in global value chains: lessons from Latin American clusters*. World development 2005; 33(4): 549- 573.
29. Hoffmann, V, Lopes, G., and Medeiros, J. 2014. "Knowledge transfer among the small businesses of a Brazilian cluster", Journal of Business Research, 67(5): 856-864.
30. Karaev, A., Koh, S.C.L., and Szamosi, L.T. 2007. *The cluster approach and SME competitiveness: a review*. Journal of Manufacturing Technology Management, 18(7): 818-835.
31. Lai, Y., Hsu, M., Lin, F., Chen, Y., and Lin, Y. 2014. "The effects of industry cluster knowledge management on توسعه کارآفرینی، دوره ۸، شماره ۱، صص ۵۹-۴۱.
۱۶. عبادی، ف. ۱۳۹۰. بررسی تجربیات کشورهای منتخب (اتحادیه اروپا، آمریکا، ژاپن، چین، ترکیه) در زمینه ارتقاء نوآوری با تأکید بر صنایع کوچک. مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی، گروه پژوهشی صنایع تبدیلی و تکمیلی. انتشارات وزارت جهاد کشاورزی، مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، مدیریت اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی، امور پردازش یافته‌های تحقیقاتی و اطلاع‌رسانی.
۱۷. قانون برنامه‌های پنجم و ششم توسعه.
۱۸. کرد، ب. و خاشی، ا. ۱۳۹۳. شناسایی و اولویت‌بندی عوامل ایجاد خوشه صنعتی با استفاده از روش فرایند تحلیل شبکه‌ای (مورد مطالعه: خوشه صنعتی خرماي سراوان)، توسعه کارآفرینی، دوره ۷، شماره ۲، صص ۲۴۷-۲۶۵.
۱۹. مرادی، خ.، آگهی، ح.، زرافشانی، ک.، و پاپزن، ع. ۱۳۹۴. تحلیل کیفی چالش‌های فراوری صنایع تبدیلی انواع میوه در استان کرمانشاه (کاربرد نرم‌افزار NVivo). پژوهش‌های روستایی، دوره ۶، شماره ۳، صص ۴۸۳-۵۱۴.
۲۰. مطیعی لنگرودی، س.ح. ۱۳۸۸. برنامه‌ریزی روستایی با تأکید بر ایران، چاپ چهارم، انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.
۲۱. ملاشاهی، غ.ع.، ظریفیان، ش. و سارانی، و. ۱۳۹۴. عوامل مؤثر بر موفقیت کسب و کارهای کوچک و متوسط زراعی و باغی شهرستان زابل، مجله تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران، دوره ۲-۴، شماره ۴، صص ۷۳۹-۷۴۸.
۲۲. منصوری، ع. و عزیزمحمملو، ح. ۱۳۸۸. پروژه‌های توسعه خوشه‌ای (برنامه‌ها و

- available at: www.isc.hbs.edu/pdf/EDA_RuralReport_20040621.pdf.
37. Porter, M.E. 1998. *Clusters and the New Economics of Competition*, Harvard Business Review, November December, PP. 77–90.
  38. Rubzen, M.F., Murray-Prior Roy, Batt, P.J., Concepcion, S.B., Real, R.R., Lamban, R.J.G., Axalan J.T., Montiflor, M.O., Israel, F.T., Apar, D., and Bacus, R.H. 2013. *Impacts of clustering of vegetable farmers in the Philippines*. Proceedings of ACIAR-PCAARRD Southern Philippines Fruits and Vegetables Program Meeting, Jul 3, 2012. ACIAR Proceedings No. 139: 190- 202. Cebu, Philippines: Australian Centre for International Agricultural Research.
  39. Sharma, S., and Anupam, P. 2014. *Agro-based cluster: A Tool for competitiveness of Indian agriculture in the ERA of globalization*, Journal of Finance and Management. ISSN 0975-6477 Volume 6, Number 8 (2014), Pp: 713-718. Research India Publications <http://www.ripublication.com>.
  40. UNIDO Program. 2001. *Development Clusters Network Vian*; [WWW.Competitiveness.com/rps/Corforate/com/en/clusters/what is cluster.PDF](http://WWW.Competitiveness.com/rps/Corforate/com/en/clusters/what%20is%20cluster.PDF).
  41. Yu, M., Calzadilla, J.L., Lopez, A., Villa. 2013. *Engineering agro – food development: The cluster model in china*, Agricultural Sciences vol 4, No. 9B, 33-39. <http://dx.doi.org/10.4236/as.2013.49B006>.
  42. Long, C., and Zhang, X. 2011. *Cluster-based industrialization in China: Financing and performance*. Journal of International Economics, 84(1), 112-123. Doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jinteco.2011.03.002>.
  43. Musso, F., and Francioni, B. 2015. *Agri-Food Clusters, Wine Tourism and Foreign Markets*. The Role of Local Networks for SME's Internationalization, 22nd International Economic Conference – IECS 2015 “Economic Prospects in the Context of Growing Global and Regional Interdependencies”, Procedia Economics and Finance, 27(2015): 334 – 343.
  44. Nikolic, V., Cvijanovic, M.J., Grujic, Z. 2008. *Model organizacije klastera prehrambenih proizvoda u Srbiji - primer kajmaka*, Industrija, no. 2/08, vol. 36, Economics Institute, Belgrade.
  45. Nogales, E.G. 2010. *Agro based clusters in developing countries: staying competitive in globalised economy Agricultural management, marketing and finance, occasional paper 25*, FAO, Rome 2010.
  46. Porter, M.E., Ketels, C., Miller, K., and Bryden, R. 2004. *Competitiveness in Rural U.S. Regions: Learning and Research Agenda*, Institute for Strategy and Competitiveness, Harvard Business School, accessed on April 05, 2013,

Gorgan University of Agricultural
Sciences and Natural Resources

Journal of Entrepreneurship in Agriculture Vol. 5(2), 2018

<http://jead.gau.ac.ir>

DOI:

Analysis status of agricultural business clusters and their development in Iran

*H. Heidari¹, A.H. Papzan² and A.R. Darban Astane³

¹Ph.D. Student of Agricultural Development, Campus of Agriculture and Natural Resources, Razi University, Kermanshah, ²Associate Prof., Dept., of Agricultural Extension and Education, Campus of Agriculture and Natural Resources, Razi university, Kermanshah, ³Assistant Prof., Dept., of Geography and Rural Planning, University of Tehran

Received: 16/06/2018; Accepted: 14/09/2018

Abstract

Agricultural cluster refers to the density of producers and agricultural businesses in an activity field which has shared advantages and challenges and is active in a specific geographic area. The development of agricultural clusters is considered as a key approach to promoting the agricultural sector in many countries. The promotion and development this clusters has many benefits. Among the benefits of agricultural clusters include: increasing productivity, ease of access to public resources and information, faster growth of innovation, the formation of new businesses, Attracting investors, cutting costs, better farm management, market access and improving marketing, giving the brand to a product and raising the income of cluster stakeholders. This paper analytical article seeks to answer the following questions: What is the status of business clusters in Iran? What are the clusters of agricultural business in Iran? What is the identification and development of agricultural business clusters in Iran? The promotion and development of such clusters has many advantages, including: increasing productivity, ease of access to public resources and information, faster growth of innovation, the formation of new businesses, Attracting investors, cutting costs, better farm management, market access and improving marketing, giving the brand to a product and raising the income of cluster stakeholders. Studies have shown that, despite the fact that the activity of clusters of agricultural enterprises and businesses has a long history in developed countries, But in Iran, despite the emphasis on various development programs, this is not an operational topic. The clusters are endogenous development pattern that is based on regional social and economic conditions and structures, the development pattern of each cluster is the same as the cluster and region, and it is not possible to suggest a pattern for the whole cluster.

Keywords: Agricultural businesses, Agricultural cluster, Agricultural development

---

*Corresponding author: Hosseynhaidary65@yahoo.com